

Беценко Т. П.,

доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української мови

Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

ЖИВОМОВНІ ДЖЕРЕЛА НАРОДНОГО ГЕРОЇЧНОГО ЕПОСУ (НА ПРИКЛАДІ ТЕКСТІВ ДУМ)

Анотація. У статті представлена спроба розглянути факти народної основи мови дум (на лексичному рівні), що засвідчені в сучасному усно-розмовному слововживанні носіїв української мови Лівобережжя. Проаналізовано вибрані лексичні одиниці з використанням лексикографічних джерел, описано їх семантику, особливості слововживання.

Ключові слова: думи, народний характер мови дум, лексика дум, народнорозмовний варіант, усно-мовне слововживання, жива розмовна мова.

Постановка проблеми. Мова народних дум є унікальним явищем в історії української словесно-образної творчості. Значний вплив на збереження її самобутності мали спосіб виконання, поширення, власне побутування цих творів – насамперед, у кобзарському середовищі. Консерватизм і порівняна закритість до зовнішніх впливів сприяли збереженню автентичності мови дум. Нині виникає необхідність проаналізувати мову дум з урахуванням особливостей сучасного слововживання. Це дасть змогу пізнати витоки нашої мови, специфіку її розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про характер мови українських народних дум дискусійне. Стосовно цього дослідники висловлювали дві думки. Одні (Ф.М. Колеса, Л.К. Рак) вважають, що основу мови дум становить народна мова – усно-розмовна традиція, інші аргументують її народно-книжний характер (П.Г. Житецький, С.О. Єфремов).

Мета статті полягає в тому, щоб встановити та прокоментувати факти давньої усно-мовної традиції, що засвідчені в героїчному епосі й стійко збережені в сучасному народнорозмовному континуумі.

Об'єктом наукового спостереження обрано мову думового епосу, предметом – лексичні одиниці, засвідчені в епічних текстах, що водночас є активними одиницями сучасного народнорозмовного континууму Лівобережжя (на теренах Сумського, Харківського, Чернігівського, Полтавського регіонів).

Виклад основного матеріалу. Пропонуємо розглянути деякі лексичні одиниці з-поміж численної кількості мовних реалій, що є своєрідними паралелями зразків і традицій минулого і сучасного слововживання. Такі одиниці – свідчення глибинних лексичних шарів нашої мови, показники її розвитку і водночас – унікальні пам'ятки давньої народномовної традиції.

У давніх зразках української словесності – народних дум – фіксуємо лексему *надівати*:

То теє промовляв, – дороге плаття *надіває*. [6, с. 75],

Одежу істягав,

На свої козацькі плечі *надівав*;

Бархатний шлик іздіймає,

На свою козацьку голову *надіває* [6, с.76],

Коня сідлає, бархатний шлик *надіває* [6, с. 77].

Перший і другий приклади взяті із IV варіанта думи «Козак Голота» (запис 1854 р.), третій – з V варіанта (запис 1901 р.).

Лексема *надівати* широко відома сучасному народнорозмовному середовищу. Її побутування відзначено на Слобожанщині, Гетьманщині та ін. Із давньоукраїнських часів розглядана лексема функціонує в народномовному континуумі. На це вказують лексикографічні джерела. Зокрема, у «Словнику української мови» за ред. Б.Д. Грінченка лексема *надівати* подана із семантикою «надевать, надеть, одевать, одеть» [4, II, с. 482]. Існування лексеми засвідчено і в 11-томному СУМ: *надівати* (без приміток) – «одягати на себе або когось одяг, взуття» [5, V, с. 68]; ВТССУМ за ред. В.Т. Бусла теж вказує на функціонування лексеми *надівати* «одягти на себе або на когось одяг, взуття» та ін. [1, с. 558], це джерело також подає похідну від лексеми *надівати* словоодиночку – *надіватися* «одягатися на кого; що-небудь» [1, с. 558]. Додаткові позначки (типу *розм.*, *діал.*) відсутні. Водночас в означеному джерелі зафіксовані нomenи *одягати*, *одягатися* та ін. [1, с. 663], що їх мовці оцінюють сьогодні як більш нейтральні, книжні (порівняно з *надівати*) слововаріанти. Лексеми *одягати*, *одягатися* та под. є і в «Словнику української мови» за ред. Б.Д. Грінченка. [4, III, с. 43]. У російській мові наявна лексема *надевать* [7, II: с. 412].

У сучасному літературному слововживанні мовляни віддають перевагу лексемі *одягати* (*одягатися*), а не *надівати*. У 11-томному СУМ *одягати* – «покривати одягом що-небудь» [5, V, с. 645]. *Одягати*, очевидно, – похідне від *одяг*. Сучасний нормативний варіант *одягати* витіснив із літературного слововживання лексему *надівати*, проте не поширився на народнорозмовну традицію; варіант *одягати*, ймовірно, виник у процесі розвитку нашої мови.

У найдавнішій думі «Козак Голота» вжита також лексема *одежа*, що неоднозначно оцінюється сучасними мовцями різних соціальних груп:

Одежу істягав,

На свої козацькі плечі *надівав* [6, с. 76].

У 11-томному СУМ *одежа* – «те саме, що одяг» [5, V, с. 624] (наведені приклади з творів Т. Шевченка, Г. Тютюнника та ін.); супровідні позначки типу «розм.», «діал.», «рідко» відсутні; зазначені похідні лексеми – *одежина* «розм. що-небудь з одягу», «те саме, що одяг» [5, V, с. 624], *одежинка*, *одежка* [5, V, с. 624].

Лексема *одежа* є досить поширеною у сучасному слововживанні, зокрема розмовно-побутовому. В офіційно-діловій сфері віддають перевагу лексемі *одяг*. Отже, в лексемі *одежа*, мабуть, сучасні мовці відчувають деякий відтінок розмовності, хоча СУМ такої конотації не фіксує. І це справедливо. Тому що лексема *одежа* – споконвічно рідна одиниця лексичного рівня мови, можливо, цілеспрямовано, свідомо чи й підсвідомо усунута нашими мовцями з метою уникнути схожості з російсько-

мовним слововживанням. Отже, попри все, вона з'явилася з метою культивування рис окремішності рідної мови; можливо, її поява зумовлена прагненням мовців урізноманітнити словниковий склад, оновити його, активізувати синонімічні відповідники. Може бути, що лексема *одежа* витіснена з літературного слововживання внаслідок ідеологічних впливів на національно-мовну сферу тощо. Однак лексема *одежа* залишається міцно вкоріненою в українському народному слововживанні (пор. крилатий вислів І. Франка: «Огонь в одежі слова»).

Про те, що лексема *одежа* – споконвічно українське, а не суржикове, тобто деформоване слово, що запозичене з російської (*одежда, одежка* (В. Даль), твердять і матеріали «Словника української мови» за ред. Б.Д. Грінченка: *одежа* «одежда, одежа» (ілюстровано прикладами з праць І. Котляревського, М. Номиса) [4, III, с. 38], *одежина* «что-либо из платья», *одежинка* (Там само).

Вимагає коментарів уживана в думках лексема *споминати*:

От тепер твого одного коня вороного

Поведу до шинкарки пропивати,

А другим твоїм конем вороним

По Килиму-городу гуляти!

Ой гуляти, гуляти, гуляти,

Да єдиного Бога *споминати* [6, с. 74].

Лексема *споминати* зафіксована у варіантах думи «Козак Голота», що записані різними збирачами: у II варіанті (запис. В. Білогірський 3 липня 1844 р. у Чернігівській губернії), у III варіанті (опублікував М. Максимович у 1849 р., дата запису і місце – невідомі); в інших варіантах думи текст видозмінений та ін. Лексема *згадувати* у текстах дум відсутня. Є лише *гадати*. Ця обставина дає змогу припускати, що лексема *споминати* у час побутування дум була доміантною у нашій мові. Означена лексема стійко та активно побутує і в сучасному народнорозмовному мовленні. Її «авторитет» у вказаному середовищі поряд зі *згадувати* досить вагомий (зокрема на Слобожанщині).

У 11-томному СУМ лексеми *споминати*, *спом'янути* засвідчені зі значенням «відтворювати в пам'яті, свідомості події, обставини, образи і т. ін. минулого, відновлювати уявлення про кого-, що-небудь, згадувати» [5, IX, с. 576] без спеціальних приміток типу «діал.», «розм.».

У книжних стилях мовці, без сумніву, віддадуть перевагу синонімічному відповіднику *згадувати* (*згадуватися*) замість *споминати* (*споминатися*) тощо: мабуть, із тих міркувань, що укр. *споминати* може викликати асоціацію з рос. *вспоминать* (отже, видається розмовним відповідником чи навіть суржиковим словом). До речі, у перекладних російсько-українських і українсько-російських словниках рос. *вспоминать* перекладається як «згадувати, споминати» [4, с. 38].

Лексема *споминати* зафіксована і в «Словнику української мови» за ред. Б.Д. Грінченка: *споминати*, *спом'янути* «споминать, вспомнить» [4, IV, с. 184]. У цьому ж джерелі з ілюстраціями подані лексеми *споминатися*, *спом'янутися* «вспоминаться, вспомниться» [4, IV, с. 184], *споминка* «вспоминание» [4, IV, с. 184], *спомин* «память, воспоминание» [4, IV, с. 184], *споминок* «спомин» [4, IV, с. 184].

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» за ред. В.Т. Бусла лексеми *споминати*, *спом'янути* представлено з позн. *розм.* із значеннями 1. «відтворювати в пам'яті, свідомості події, обставини, образи і т. ін. минулого, відновлювати уявлення про кого-, що-небудь; згадувати», 2. «побіжно,

випадково називаючи, згадувати кого-, що-небудь, зауважувати про когось, щось», 3. «рідко, справляти поминки» [1, с. 1177]. Похідні від *споминати* лексеми *споминка*, *споминок* (рідко) використовуються мовцями нечасто (в думках відсутні), що відзначено у ВТССУМ за ред. В.Т. Бусла, де вони подані без позначок «діал.», «розм.», отже, відзначені як нормативні (літературні, нейтральні) одиниці. Інша ситуація з лексемою *спомин* «те саме, що спогад» [1, с. 1177]. У свідомості сучасного мовця вона постає як поетизм або як складник фразеологізму «легкий на спомин» [1, с. 1177]. Лексема *спом'янути* у значенні «пом'янути» (на відміну від *споминати*) не має відтінку суржиковості.

У сучасному літературному слововживанні (офіційно-діловому, науковому, публіцистичному), без сумніву, перевагу віддаємо лексемі *згадати* замість *споминати*. Натомість, у сучасному розмовному мовленні домінує лексема *споминати*, зокрема на Сумщині (матеріали цього регіону Б.Д. Грінченко використав у словнику) та суміжних із нею територіальних зонах – на Харківщині, Полтавщині, Чернігівщині (там, де були поширені думи).

З-поміж наведених споріднених слів до лексеми *споминати* (за словником за ред. Б.Д. Грінченка) нині активно уживаними є не всі; а ті, що використовуються, здебільшого мають визначену сферу функціонування: *спом'янути*, *спомин* тощо.

Лексема *згадувати* (і похідні від неї), що витіснила лексему *споминати* у книжному слововживанні, теж є давньою у нашій мові, що підтверджують матеріали «Словника української мови» за ред. Б.Д. Грінченка: *згад* «воспоминание; «напоминание» [4, II, с. 136], *згадати*, *згадувати* [4, II, с. 136], «вспоминать» *згадуватися* «вспоминаться» [4, II, с. 136], *згадка* «воспоминание» [4, II, с. 136]. До речі, лексема *згад* у ВТССУМ подана з приміткою «рідко» [1, с. 356]. Варто звернути увагу на те, як розглядають лексему *згадувати* лексикографи у плані встановлення її синонімічних зв'язків. Так, у «Словнику синонімів української мови» подано такий синонімічний ряд зі стрижневим словом *згадувати*: (відтворити, поновити в пам'яті що-небудь): недок. вид: *згадувати*, *пригадувати*, *нагадувати*, *здумувати*, *надумувати*, *спогадувати*, *споминати*, *поминати*, *припоминати* [3, I, с. 595]. Показово, що автори словника не зазначають супровідних стилістичних коментарів до лексеми *споминати*. Пор. синонімічний ряд із доміантною *спогад* (те, що збереглося в пам'яті, відтворення в пам'яті того, що фіксувалося нею раніше): *спомин*, *згадка*, *пам'ять*, *пам'ятка* *розм.*, *спогадання* *розм.*, *спогадка* *розм.*, *спогаданка* *розм.*, *споминання* *розм.*, *споминка* *розм.*, *пригадка* *розм.*, *згад* *рідше*, *споминок* *рідше*, *споминка* *діал.*, *вспомин* *заст.*, *ремінісценція* *книжн.* [3, II, с. 661]. На перше місце автори словника поставили лексему *спомин* (без додаткових стилістичних приміток).

Отже, як справедливо і промовисто підтверджують лексикографічні джерела, *споминати* – органічний складник лексичної системи нашої мови, повноправна одиниця її словникового складу, що нині фактично витіснена (штучно, свідомо чи внаслідок незалежного закономірного розвитку мови) з літературно-нормативного обігу.

Варта уваги лексема *щитати* в різних варіантах (і записах) думи «Козак Голота»:

За його много червоних, не лічачи, брати,

Дорогі сукна, не мірячи, пощитати [6, с. 75]

За його, не лічивши, червонці брати,

Не мірявши, дорогого сукна пощитати [6, с. 77]

Не лічивши, червонці забрав,
Не мірявши, дорогого сукна пощитав [6, с. 78].

Помітно, що вона вжита в одному контексті із синонімічним відповідником *лічити*.

ВТССУМ за ред. В.Т. Бусла лексему *щитати* не фіксує; *лічити* у цьому джерелі подано із значеннями: «1. називати числа у послідовному порядку», «2. визначати кількість, суму кого-, чого-небудь», «3. визначати в певній кількості, в певних сумах», «4. рахувати, визначаючи що-небудь як початок підрахунків, одиницю виміру тощо та ін.» [1, с. 493].

У «Словнику української мови» за ред. Б.Д. Грінченка лексема *щитати* засвідчена із значеннями: «считати» [4, IV, с. 527] (ілюструється прикладом із праці М. Номиса: *Зорі щитаси, а під носом не бачиш*).

У сучасному розмовному мовленні (народному слововживанні) лексема *щитати* із вказаним значенням продовжує стійко функціонувати. На перший погляд видається, що це суржикове слово – з рос. *считать*. Мова народних дум, також матеріали словника за ред. Б.Д. Грінченка дають підстави спростувати такі міркування.

Треба вважати, що в нашій національно-мовній системі слововживання існувало три слова на позначення відповідної дії: *щитати*, *лічити* і *рахувати*. Лічити «считати» [4, IV, с. 372] (ілюстровано прикладом із творів Т. Шевченка та з праць М. Номиса: *Де гроші лічать, там не пхайсь*). Похідними від *лічити* є *лічба*, *лічений*, *лічилка*, *лічильник*, *лічильниця*, *лічитися* «считатися», що їх фіксує СУМ за ред. Б.Д. Грінченка [4, IV, с. 372]. *Рахувати* – «считати, рахуватися, вычислять» [4, IV, с. 7]. У вказаному джерелі зазначені похідні від нього: *розрахуватися*, *рахування* та ін (Там само). Внаслідок природного відбору, смаків мовців, естетики слововживання, можливо, суто національних уподобань носіїв мови, їхньої налаштованості на окремішність, прагнення до усунення подібності близькоспоріднених мов на лексичному рівні у літературному (нормативному, книжному) слововживанні усталилася (закріпилася) лексема *лічити* (поряд із *рахувати*), повністю витіснивши *щитати*. Натомість, лексема *щитати* продовжує своє існування, але в розмовному (діалектному) континумі, що засвідчує нині народнорозмовне середовище Сумського регіону (опитування респондентів Роменського, Білопільського, Лебединського, Сумського та інших районів Сумської обл.). На перший погляд видається, що *щитати* – суржикове слово. Проте, можливо, це міг бути синонімічний варіант у давньому українському усномовному просторі. На це вказує закорінена в усній народній мові традиція його використання.

Тексти дум фіксують також лексему *обувати*, що й нині доволі активно функціонує у народно-побутовому вжитку. Натомість, в офіційно-діловому, науковому, публіцистичному стилях тощо віддають перевагу лексемі *взувати* як нормативному літературному відповіднику.

У думках неодноразово засвідчений саме варіант *обувати*:

То теє промовляв, - дороге плаття надіває,

Чоботи *обуває* [6, с. 75],

Чоботи татарські істягав,

На свої козацькі ноги *обував* [6, с. 76].

Лексеми *обувати* і *взувати* зафіксовані у 11-томному СУМ. *Обувати, обути* «розм., рідко те саме, що взувати» [5, V, с. 596], *взувати (узувати), взути (узутти)* – «надівати на ноги взуття» [5, I, с. 347]. Аналогічні коментарі містить й інше лексикографічне джерело: *обувати* «розм., рідко те саме, що взувати»

[1, с. 654]; похідні одиниці подані з відповідними примітками: *обуванка* «розм., рідко «те саме, що взуття» [1, с. 654], *обування* «розм., рідко. Дія за знач. обувати» [1, с. 654], *обуватися, обути* «розм., рідко. Те саме, що взуватися» [1, с. 654], *обувачка* «розм., рідко. Те саме, що взуття» [1, с. 654]; *взувати (узувати)* та под. «надягати на ноги взуття», «забезпечувати взуттям» [1, с. 85], похідні від нього: *взування, взуватися, взути, взутий, взутися, взуттєвий, взуття* [1, с. 85].

Висновки. Розглянуте вище дає змогу констатувати:

1) факт динаміки мови (лексичної системи), що є показником її руху, розвитку: внаслідок дії внутрішніх законів саморозвитку, видозміни, варіювання, урізноманітнення словникового складу та внаслідок екстрачинників (прагнення носіїв мови до вирізнення, усунення схожості, подібності, одноманітності – особливо з близькоспорідненими мовами, до поповнення, оновлення лексичного складу). Очевидно, що в мові (окремій її підсистемі) повсякчас актуалізується «рух» (змінність) окремих елементів; цей рух «задається» як дією (впливом) зовнішніх, так і внутрішніх факторів. Якщо цей рух припиниться, мова перетвориться на мертвий організм. Тому рухливність, змінність її елементів – звичайний закономірний процес. Тут діє закон самоорганізації (одночасно – самозбереження, саморозвитку). Отже, ознака динамічності, рухливості нашої мови разом із тим слугує показником її потенційної синергетичності;

2) факт стійкості народних джерел мовотворення: позачасовість існування споконвічних мовних (лексичних) одиниць, разом із тим вроджений феномен компетентності мовноносіїв стосовно засвоєння, використання, збереження і передачі власне народного (національного) досвіду слововираження;

3) факт незалежного, самобутнього розвитку української мови;

4) потужний внутрішній потенціал нашої мови у плані організації саморозвитку, самовдосконалення, самозбагачення.

Давні зразки мовнокультурної уснопоетичної творчості, зокрема народні думи, слугують безперечним доказом існування цих реалій. Фіксація розгляданих лексичних одиниць у лексикографічних джерелах, також їх активне побутування у сучасному народнорозмовному слововживанні свідчать про варіативність мовних засобів у плані самовираження, наявність можливості вибору (отже, самодостатність мовних одиниць окремо взятої системи).

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Бусел. – К.: Ірпін, 2001. – 1440 с.
2. Ганич Д., Олейник И. Русско-украинский и украинско-русский словарь / – К.: Лыбидь, 1990. – 463 с.
3. Словник синонімів української мови: В 2т. / А. Бурячок, Г. Гнатюк, С. Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 2006. – 1026 с.
4. Словник української мови. В 4-х т./ За ред. Б. Грінченка. – Київ, 1907–1909.
5. Словник української мови : [в 11 т.] / Редкол.: Білодід І. (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
6. Украинские народные думы. – М.: Наука, 1972. – 559 с.

Беценко Т. П. Живые языковые источники народного героического эпоса (на примере текстов дум)

В статье представлена попытка рассмотрения фактов народной основы языка дум (на лексическом уровне), которые последовательно употребляются в современной устноразговорной среде носителей украинского языка Левобережья. Проанализированы избранные лексические

единицы с использованием лексикографических источников.

Ключевые слова: думы, народный характер языка дум, лексживой разговорный язык.

Betsenko T. Live language sources of the national heroic epic (on the example of the texts of doom)

Summary. In article attempt of reviewing of the facts of a national basis of language of thoughts (at lexical level) which sequentially are used in modern oral conversation to the environment of carriers of the Ukrainian language Livoberegga.

Key words: thoughts, national character of language of thoughts, lexicon of thoughts, it is national a speech variant, verbal pagan word usage.